

Міністерство культури України
Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»

ЧИГИРИНЩИНА: ІСТОРІЯ І СЬОГОДЕННЯ

**Матеріали VII науково-практичної
конференції 21–22 листопада 2019 р.**

Черкаси
Вертикаль
2019

УДК 94 (477. 46)

Ч-35

*Рекомендовано до друку науково-методичною Радою
Національного історико-культурного заповідника
"Чигирин" (протокол № 23, від 6 грудня 2019 р.)*

Упорядники: Я. Л. Діденко, О. І. Трощинська, Л. О. Абашина

Ч-35 Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали VII науково-практичної конференції 21–22 листопада 2019 р. / Упор.: Я. Л. Діденко, О. І. Трощинська, Л. О. Абашина. – Черкаси : видавець Кандич С. Г., 2019. – 300 с.
ISBN 978-617-7475-72-8

До збірки увійшли наукові доповіді та повідомлення, що були представлені на VII науково-практичній конференції «Чигиринщина: історія і сьогодення», яка відбулася 21–22 листопада 2019 р. в м. Чигирин.

Збірка присвячена актуальним проблемам дослідження Чигиринського краю від найдавніших часів до сьогодення, питанням історії та сьогодення музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства.

Для науковців, викладачів, усіх, хто цікавиться дослідженнями історії України та краю.

УДК 94 (477. 46)

ISBN 978-617-7475-72-8

© Національний історико-культурний
заповідник «Чигирин», 2019

8. Максимович М. О. *Києв являвся градомъ великимъ...: Вибрані українознавчі твори / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису В. О. Замлинський; Приміт. І. Л. Бутича. Переднє слово В. В. Скопенка.* – К.: Либідь, 1994. – 448 с.
9. Меріме П. Богдан Хмельницький (переклад з фр. Кравця Я.) // *Історичні постаті України: Іст. нариси: Зб. / Упоряд. та авт. вст. ст. О. В. Болдирев.* – Одеса: Маяк, 1993. – С. 65-190.
10. Мицик Ю. А., Бажан О. Г., Власов В. С. *Історія України: Навч. посіб.* – 3-тє вид., допов. і переробл. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 595 с.
11. Полонська-Василенко Н. *Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року.* – К.: Либідь, 1992. – 608 с.
12. Смолій В. А., Степанков В. С. *Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет).* – 2-ге вид., перероб. – К.: Либідь, 1995. – 624 с.
13. Соловьев С. М. *История России с древнейших времен.* – М.: Эксмо, 2005. – 1024 с.
14. Ярошенко А. *Богдан Хмельницький і його роль в історії України.* – К.: Держсполітвидав УРСР, 1950. – 76 с.

Дмитро Павлович КУШТАН,
кандидат історичних наук, старший
науковий співробітник Інституту
археології НАН України (м. Черкаси)

ПЕТРО ДОРОШЕНКО: ДЕЯКІ ПИТАННЯ РОДОВОДУ, БІОГРАФІЇ ТА ГЕРАЛЬДИКИ

Постать гетьмана України Петра Дорофійовича Дорошенка (1627-1698) тісно пов'язана з історією Чигирина. Вперше Петро Дорошенко згадується у Реєстрі Війська Запорозького 1649 р., укладеного за умовами Зборівського мирного договору, серед козаків Чигиринського полку: «Петро Дорошенко писар гарматный» [23, 27]. Хоча йому на той момент ледь минуло 20 років, він обіймав значну старшинську посаду у козацькому війську – писаря Генеральної військової артилерії. Як «чигиринський козак» і посланець гетьмана Богдана Хмельницького Петро Дорошенко постає в статейному списку московських послів до Війська Запорозького (18. XII. 1653 р.) [7, 387]. За часів гетьманування Петра Дорошенка (1665-1676) у Чигирині знаходилася столиця козацької держави та його резиденція.

Незважаючи на велику кількість історичних праць, присвячених цьому видатному діячеві часів Хмельниччини та Руїни, певні питання залишаються дискусійними. Це, зокрема, стосується деяких аспектів його родоvodu, біографії та геральдики.

Здавалося б, із генеалогією роду Петра Дорошенка все зрозуміло. Традиційно дослідники біографії гетьмана пишуть, що походив він із українського козацько-старшинського роду Дорошенків. Був сином козацького полковника Дорофія Дорошенка, онуком гетьмана Війська Запорозького Михайла Дорошенка (1625-1628). Цей родовід був складений нащадком гетьмана істориком Петром Яковичем Дорошенком (1857-1919), доповнений істориком-генеалогом В. Л. Модзалевським [20, 451-471]. До сьогодні він залишається аксіомою для більшості істориків [3, 40-42; 11, 25-29; 12, 149; 14, 194-195; 24, 51-53; 25, 3-5; 26, 386 та ін.].

Поза сумнівом прізвище Дорошенко є патронімом, похідним від імені Дорош (Дорофій). Але у генеалогічному «ланцюжку» Михайло Дорошенко-Дорофій Дорошенко-Петро Дорошенко присутня «слабка ланка», яка ставить під сумнів увесь вибудований родовід Дорошенків. Це Дорофій Михайлович Дорошенко, особа якого є цілком міфічною (його не знайдемо в жодному історичному документі!). Хоч і пишуть, що він був козацьким полковником, деякий час – гетьманом Війська Запорозького, втім усе це відноситься до зовсім іншої людини – Дороша Куцковича (Кучковича) – справжнього батька Петра Дорошенка. Саме він був учасником козацького посольства на конвокаційний сейм після смерті польського короля Зигмунта III Вази: як «Dorosz Kuckowicz» постає в листі гетьмана Івана Петрижицького-Кулаги до князя Заславського-Острозького (9.VI.1632 р.) [5, 327]. Козацький полковник Дорош Куцкович разом із реєстровцями брав участь у Смоленській війні 1632-34 рр., яку вела Річ Посполита проти Московського царства. Зокрема, він згадується в контексті подій, пов'язаних із облогою Путивля. Навесні 1633 р. Д. Куцкович обраний козацьким гетьманом: змінив на цій посаді Андрія Гавриловича-Діденка [6, 437]. Як «Dorosz Kuckowicz, hetman ze wszystkim Wojskiem J. K. Mści Zaporoskim» підписує лист до польного гетьмана литовського князя Кшиштофа Радзивілла (2.V.1633 р.) [6, 451]. Саме він же, як гетьман «Doroscha», фігурує в італійській брошурі про події Смоленської війни (травень 1633 р.) [19, 217]. Невдача під час облоги Путивля призвела до втрати Куцковичем

гетьманської посади – його змінив Тимофій Орендаренко. Історик М. Максимович помилково відносив гетьманування Дороша Кучкович (Коцкевича) до 1625 р. [17, 241, 243].

Через кілька років колишній гетьман опинився у вирі антипольського повстання під проводом Павла Бута. Разом із іншими козаками він капітулював 20 грудня 1637 р. під Боровицею і приніс присягу на вірність Речі Посполитій. Його згадує в своєму «Щоденнику» військовий капелан польської армії Шимон Окольський: делегація «старших козаків» на чолі з Дорошем прохала про милосердя і обіцяла видати ватажків повстання [18, 214; 28, 68]. Цікаво, що в опублікованому тексті щоденника читаємо: «z Dorozzem i Ciechrynia» (перекладене: «з Дорошем і Цехринєю»), насправді ж, «Ciechrynia» – не що інше, як «Czechryna», тобто треба читати: «з Дорошем із Чигирина». Після остаточного придушення повстання, відповідно до «Ординації» 1638 р., вже лояльний до польської влади Дорош Кучкович («Dorosz Kuczkowicz») призначений на посаду чигиринського сотника (разом з ним цю ж посаду отримали інші відомі чигиринські козаки, серед яких Богдан Хмельницький і Федір Якубович Вешняк) [18, 283; 28, 194]. Цим і пояснюється подальший тісний зв'язок сина Дороша Петра з Чигирином.

Як аргумент того, що батьком Петра Дорошенка був син гетьмана Михайла Дорошенка Дорофій наводять цитату з листа до кошового отамана Івана Сірка (жовтень 1675 р.): «Чув я від батька мого про війну Шагін-Гераєву, на яку війська наші запорозькі звані були» [2, 301–302; 11, 26]. Але у цій кримській виправі М. Дорошенка 1628 р. цілком міг брати участь і Дорош Кучкович (Кучкович) – ймовірний батько П. Дорошенка.

Якщо міфічний Дорофій Дорошенко не був батьком Петра Дорошенка, то чи був Петро онуком гетьмана Михайла Дорошенка? Нібито про це свідчать матеріали допиту єпископа Мефодія, де йдеться про П. Дорошенка: «...не зарікається Крим обернути догори ногами, так само як дід Дорошенко чотирма тисячами Крим ні в що обернув (знову згадується кримський похід М. Дорошенка 1628 р. – Д. К.)» [1, 82]. Але в ті часи поширеним явищем серед дрібної шляхти і козацької старшини було фальшування родоводу для підняття престижу і знатності (наприклад, гетьман Юрій Хмельницький, вважав своїм предком-прапрадідом міфічного козацького ватажка XVI ст. Венжика Хмельницького). Якщо батьком Петра Дорошенка таки був Дорош Кучкович, то дідом міг бути інший гетьман Війська Запорозького – Іван Кучкович, згаданий на цій посаді у 1602-03 рр. [4, 143; 9, 317, 319; 17, 242].

На початку Хмельниччини зустрічаємо ще одного Дорошенка – Івана. В супліці-проханні козаків-зрадників, поданих на сейм (грудень 1649 р.) перераховані «Прокіп, сотник Черкаського полку, Іван Дорошенко, Войцех Гурський, сотники Київського полку» [10, 632]. Очевидно, ці ж особи, але з викривленими прізвищами, згадуються в «Літописі» Григорія Грабянки як посланці Хмельницького, направлені на варшавський сейм для ратифікації Зборівського договору: «Посланцям Хмельницького – Маркевичу, Рурському та Івану Дорошу – дарували шляхетство і відпустили» [13, 903]. Іван Дорошенко дійсно був nobilitований на сеймі 1650 р. [26, 386]. Згаданий київський сотник міг бути старшим сином Дороша Кучковича, відповідно – старшим братом Петра Дорошенка.

Помилкою в біографії П. Дорошенка є твердження про те, що він, начебто, обіймав посаду черкаського полковника. Це не відповідає дійсності, втім більшість істориків продовжують на цьому наполягати [12, 149; 14, 178, 197; 17, 681; 25, 7]. За гетьмана Івана Виговського (1657-1659) Дорошенко був полковником прилуцьким (на цій посаді він фігурує серед підписантів Гадяцького трактату). Коли булава перейшла до Юрія Хмельницького, П. Дорошенка призначено полковником у рідний Чигиринський полк (з 1660 р.). Наприкінці 1662 р., після проголошення гетьманом Павла Тетері, він стає генеральним осавулом. Після втечі Тетері до Польщі на початку літа 1665 р., при самопроголошеному гетьмані Степані Опарі, Дорошенко призначається генеральним обозним. Цю посаду він і обіймав, допоки через кілька місяців сам не був обраний гетьманом. Але згідно з «Літописом» Самійла Величка, перед тим як стати гетьманом, Петро Дорошенко, начебто, обіймав посаду черкаського полковника: «...з'їхалися на Покрову в Чигирин, де учинили раду і нарекли на ній гетьманом Петра Дорошенка, тодішнього черкаського полковника» [13, 474]. Натомість у інших козацьких літописах (Григорія Грабянки, Самовидця та ін.) Дорошенка напередодні цієї події названо колишнім осавулом гетьмана Тетері [13, 931; 15, 98]. Чи варто довіряти лише «Літопису» Величка? Адже це джерело порівняно пізніє (створене на поч. XVIII ст.), до того ж словнене багатьма неточностями і вигадками. Досить сумнівно, щоб особа, яка належала до генеральної старшини, «опускалася» до керування полком, тим більше, що за документальними свідченнями пірнач Черкаського полку протягом 1665 р. тримали Федір

Джулай (за гетьманування П. Тетері) та Андрій Воронченко (на момент присяги новому гетьману П. Дорошенку).

До кінця не вирішеним залишається питання, пов'язане із родовою геральдикой Петра Дорошенка. Відомо, що він був нобілітований на шляхетство у 1661 р. Найдавніша версія герба П. Дорошенка зафіксована на могильній плиті над його похованням у Ярополчому (Підмосков'я). Її малюнок виконав художник Я. І. Аргунов для «Истории Малой России» Д. М. Бантиш-Каменського (1830, т. 3). Герб, розміщений над епітафією, має такий вигляд: по центру – півмісяць ріжками догори, над ним хрест, а нижче розташована горизонтально шабля. По боках зображення – монограма «ПД» (Петро Дорошенко). Верхні елементи герба (хрест і півмісяць) відповідають відміні польського шляхетського гербу «Szeliga/ Шеліга».

Віднедавна на особову печатку П. Дорошенка претендує металева матриця печатки невідомого походження, яка зберігається у приватному музеї Шереметьєвих [21]. На ній у восьмигранному щитку зображено герб у обрамленні стилізованих рослинних пагонів. На геральдичному щиті – місяць ріжками догори, з якого стримить прямий хрест («Шеліга»); під щитом – горизонтально розташована шабля. Обабіч герба у два ряди розміщена монограма: «ПДПП», яка мала б означати: «Петро Дорошенко полковник прилуцький» (Рис. 1: 1). Схожий герб бачимо на печатці молодшого брата П. Дорошенка Андрія, полковника паволоцького (1673-74), який відрізняється лише тим, що замість шаблі знизу – перехрещені шабля і стріла, спрямовані вістрями вниз (Рис. 1: 2) [22]. За родову емблему П. Дорошенко узяв польський герб, і сталося це принаймні за 12 років до того, як він отримав шляхетство. Згідно з польською геральдикой, серед родів, які користувалися гербом «Шеліга» та його відмінами, Дорошенків немає (натомість серед них є Кучковські).

Зовсім інший вигляд має родовий герб Дорошенків, опублікований В. К. Лукомським та В. Л. Модзалевським (Рис. 1: 3) [16, 47, табл. XLVII]. Він, нібито, походив із документу 1733 р. із зібрання П. Я. Дорошенка (нащадок гетьмана використав його для свого екслібра).

Щит на гербі поділений на чотири частини. У лівій верхній на блакитному полі розміщений золотий хрест, зверху якого золотий місяць, перевернутий ріжками до низу, знизу – дві шестикінецьні золоті зірки. Верхня права – на червоному тлі косо перехрещені стріла та спис. У нижній лівій – на червоному полі натягнутий лук із стрілою. Права нижня частина – на блакитному тлі символ води у вигляді срібних хвиль, над якою дві золоті шестикінецьні зірки. У нашоломнику – рука в латах, озброєна шаблею (Рис. 1: 4). Цей герб не був внесений ні до «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской Империи», ні до «Гербовника Дворянских родов Царства Польского». Відомо, що у 1813 р. проєкт цього герба чернігівський губернський секретар Василь Дорошенко із родичами подали на розгляд до Дворянського Депутатського Зібрання для внесення його до Гербовника (РГИА, ф. 1343, оп. 20, д. 3110, л. 3), але отримали відмову [8].

Достеменно невідомо, чим керувалися нащадки гетьмана Петра Дорошенка при складанні герба. Принаймні на ньому присутні елементи, які ми бачимо на прижиттєвих гербах гетьмана: півмісяць і хрест («Шеліга»), перевернуті на 180°; шабля, перенесена з нижньої частини герба у нашоломник. Привертає увагу ще один цікавий момент: у двох частинах, у т. ч. головній (лівій верхній), наявні зображення, подібні

Рис. 1. Геральдика Дорошенків. 1 – матриця печатки П. Дорошенка; 2 – печатка Андрія Дорошенка; 3, 4 – шляхетський герб «Дорошенко»; 5, 6 – польський шляхетський герб «Кучковські» (1 – за: [21]; 2 – за: [22]; 3 – за: [16]; 4, 6 – за: <http://gajl.wielcy.pl>; 5 – за: [29])

до польського шляхетського герба «Kuczkowski». На ньому в блакитному полі змальовано дві золоті шестикінечні зірки, над якими розміщений золотий місяць, перевернутий ріжками донизу, під зірками – вода у вигляді трьох рядів срібних хвиль (Рис. 1: 5, 6) [29, 290, № 1672]. Цим гербом користувалися польські шляхтичі Кучковські, які, втім, не мали жодного відношення до козацького гетьмана і чигиринського сотника Дороша Кучковича, бо за даними польських генеалогів здавна проживали у Поморському воєводстві [27, 109]. Залишається загадкою, чи випадково елементи гербу Кучковських потрапили до герба Дорошенків, чи вони були обрані навмисне, як пам'ять про прізвище предків – Івана та Дороша Куцковичів (Кучковичів)?

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. VII: 1657-1663, 1668-1669. – СПб., 1872.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. XII: 1675-1676. – СПб., 1882.
3. Андреев В. М., Руденко А. С. Рід Дорошенків у громадсько-політичному та культурному житті України (XVII – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 2015. – № 1. – С. 39-56.
4. Антонович В. Неизвестный доселе гетман и его приказ // Киевская Старина. – 1883. – Май. – С. 140-145.
5. Архив Юго-Западной России. – Ч. III. – Т. I: Акты о козаках (1500-1648 гг.). – К., 1863.
6. Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. – 2004. – Вип. 8/9. – С. 425-452.
7. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах (1620-1654 гг.). – Т. III: 1651-1654 гг. – М.: Изд-во АН СССР, 1953.
8. Герб Дорошенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://gerbovnik.ru/arms/4589.html?fbclid=IwAR0YpMLnHNDitwzbc644YnYMBN3rbjlQehd6yEAftGalAOXUUQELrbtXwX0U>
9. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. VII: Козацькі часи – до р. 1625. – К.: Наук. думка, 1995.
10. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр.: В 4-х томах / Упорядн. о. Ю. Мицик. – Т. 2: 1650-1651 рр. – К., 2013.
11. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985.
12. Заруба В. М. Козацька старшина гетьманської України (1648-1782): персональний склад та родинні зв'язки. – Дніпропетровськ: Ліра, 2016.
13. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / Ред. О. Дзюба. – К.: Дніпро, 2006.
14. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. – К., 2008.
15. Літопис Самовидця / Підг. Я. І. Дзира. – К.: Наук. думка, 1971.
16. Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – СПб., 1914.
17. Максимович М. А. Собрание сочинений: в 3-х томах. – Т. I: Отдел исторический. – К., 1876.
18. Мемуари до історії Південної Русі / Ред. В. Антонович, пер. з рос. І. С. Голуб. – Вип. II (перша пол. XVII ст.). – Дніпропетровськ: Січ, 2006.
19. Мицик Ю. А., Пухальська Н. Я. Італійська брошура 1633 р. про участь запорожців у Смоленській війні (1632-1634 рр.) // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 213-218.
20. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. 1. – К., 1908.
21. Однороженко О. «Сонце Рутини». Печатка гетьмана Петра Дорошенка зі сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих // Волонтер. – К., 2013. – № 3. – С. 30-34.
22. Однороженко О. Родова геральдика в Україні XVIII ст. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://history.sumy.ua/research/article/403-rodovageraldikaukrajini XVIII st.html>
23. Реєстр Війська Запорозького / Гол. упор. О. В. Тодійчук. – Джерела з історії українського козацтва. – К.: Наук. думка, 1995.
24. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. – К.: Темпора, 2011.
25. Чухліб Т. Гетьман Петро Дорошенко. – К., 2007.
26. Boniecki A. Herbarz Polski: wiadomosci historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. – Cz. I. – Т. IV. – Warszawa, 1901.
27. Boniecki A. Herbarz Polski: wiadomosci historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. – Cz. I. – Т. XIII. – Warszawa, 1909.
28. Okolski S. Dyaryusz transakcji wojennej mi?dzy wojskiem koronnym i zaporoskiem, w r. 1637 / Wyd. K. J. Turowskiego. – Krakow, 1858.
29. Ostrowski J. Ksiega herbowa rodow polskich. – Zeszyt I. – Warszawa, 1897.

Валерій Васильович ЛАСТОВСЬКИЙ,
доктор історичних наук, професор
Київського національного університету
культури і мистецтва (м. Київ)

ЧИГИРИНЩИНА В СУЧАСНОМУ КРАЄЗНАВСТВІ

(Рецензія на книгу: Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Наддніпрянська минушина. XVIII–XX століття. – Черкаси: Вертикаль, 2018. – 300 с. *Chyhyrynshchyna unknoven Review of: Kuksa N. V., Didenko Y. L. Naddnipyriansky pastv. XVIII-XX century. – Cherkasy: Vertical, 2018. – 300 p.*)

Краєзнавча література – дуже своєрідний вид наукового дослідження. І, при цьому, ще й один із найбільш популярних серед населення України. Тим не менше, розвиток краєзнавчих досліджень є надзвичайно суперечливим, оскільки він більше залежить від особистих зацікавлень, ніж від системності.

Чигиринщина як історичний край увійшла в історію України як територія вольниці і державотворення одночасно. Вона присутня в усіх підручниках, багатьох монографіях і